

УДК (347.1/7+316.32):001.2

Є. О. Харитонов**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
ТА ПРИВАТНЕ ПРАВО: ПИТАННЯ КОРЕЛЯЦІЇ**

Постановка проблеми. У контексті євроінтеграційних зусиль України загострюється проблема виконання нею внутрішніх і зовнішніх зобов'язань щодо створення сприятливого правового середовища для розвитку громадянського суспільства. Зазначена проблема має досить тривалу історію.

Так, ще в 2012 р. в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень зверталася увага на те, що згідно із даними дослідження Індексу сталості неурядових організацій Агентства США з міжнародного розвитку оцінка правового середовища для розвитку громадянського суспільства є найслабшою порівняно з іншими показниками розвитку третього сектору України. Ця оцінка України є незмінно низькою з 2004 р., значно відстає від аналогічних оцінок для всіх нових членів Європейського Союзу (далі – ЄС) та є єдиним показником, за яким Україна не є лідером серед країн СНД. У цьому Україна відстає від Грузії, а також Македонії, Боснії й загалом від середнього показника стану законодавчого середовища для громадянського суспільства в країнах колишньої Югославії, Болгарії, Румунії (останні Україна випереджає за загальним середнім показником). Процеси трансформації громадянського суспільства на шляху утвердження демократії потребують удосконалення політики сприяння його розвитку. Існує необхідність у повноцінному законодавчому забезпеченні суспільних відносин у цій сфері й модернізації чинного національного законодавства [1, с. 31–32].

Варто зазначити, що вітчизняна правова наука не залишає поза увагою відповідну проблематику [2], а журнал «Право України» обрав блок питань «Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан і стратегія розвитку» актуальною темою номеру № 4 за 2014 р. [3, с. 9–152]. Разом із тим низка проблем не так часто, як того заслуговує, стає предметом спеціальних наукових досліджень, через що деякі важливі питання залишаються невирішеними. Характерним у цьому сенсі є та обставина, що, наприклад, у згаданій вище аналітичній доповіді Національного інституту

стратегічних досліджень ідеться про взаємодію інституцій громадянського суспільства з органами державної влади, про розвиток місцевої демократії та впровадження нових форм місцевої самоорганізації громадян, про правове середовище для розвитку громадянського суспільства, проте про приватне право як таке навіть не згадується.

Враховуючи зазначене, доцільно розглянути концепти «громадянське суспільство», «приватне право», їхнє співвідношення та значення приватного права для створення сприятливого правового середовища для розвитку громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи ту обставину, що визначенню й характеристиці громадянського суспільства присвячено чималу кількість монографічних праць [4, с. 152] та статей [5, с. 9–16], не зупиняємося на цих питаннях детально, а обмежимося тими з них, що стосуються приватного права, яке можна визначити як сукупність уявлень, принципів, правил і норм, що визначають статус людини (приватної особи) та забезпечують захист її суб'єктивних прав та інтересів.

Відтак звернемо увагу на декілька методологічно важливих питань, що мають бути враховані в процесі подальшого дослідження.

Зокрема, у літературі слушно зверталася увага на те, що, застосовуючи цивілізаційний підхід до громадянського суспільства, варто враховувати, що воно може виступати як феномен культури й підкорятися якомусь спільному для цієї культури зразку, визначає його структуру й розвиток. При цьому теза про залежність формування громадянського суспільства від культури доповнюється ідеєю культурного різноманіття: кожна цивілізація, незважаючи на зростаючий вплив глобалізації, живе своїм власним життям і реалізує закладений у ній культурний потенціал у різних сферах, у тому числі в політиці. На цьому ґрунтується твердження про те, що кожній суспільно-політичній системі відповідає особлива базисна модель громадянського суспільства, яка в кожній конкретній країні проявляється в національно-специфічній формі, оскільки у формуванні національної самосвідомості, політичної культури народу беруть участь як універсалістські, так і суто національно-культурні й історичні елементи [6, с. 253–257].

Має бути враховане також місце громадянського суспільства в системі соціальних відносин, у демократичній системі (чи системі, яка стає демократичною). У зв'язку із цим треба згадати, що розрізняють п'ять взаємодіючих і взаємодоповнюючих сил, які існують у просторі демократизації: 1) громадянське суспільство; 2) політична еліта; 3) економічна спільнота (бізнес); 4) сфера законодавства; 5) державна бюрократія. Останні дві складові, засновані на загальних принципах державного устрою, складають сутність кожної сучасної демократичної системи. Усі інші – це певні організації та групи людей, які й надають демократичній системі конкретного характеру. При цьому коли економічна та політична спільноти складаються переважно з фігурантів та інститутів, що мають на меті отримання влади або прибутку, то громадянське суспільство – це сфера дії пересічних людей, які об'єдналися в групи й асоціації для виразу своїх ін-

тересів, захисту й реалізації повсякденних потреб. Як зазначає М. Ховард, громадянське суспільство, власне, і являє собою сукупність незалежних і конституційно захищених громадських організацій, груп та асоціацій, добровільно створених пересічними громадянами в різноманітних галузях [7, с. 49–51].

Варто також звернути увагу на те, що йдеться про стосунки між групами людей, проте не усіх груп, а лише тих, які ґрунтуються на загальних ліберальних принципах, тісно пов'язаних із розвитком громадянського суспільства. Останній момент пов'язують із відмінностями між «громадянським суспільством» і «соціальним капіталом» – двома концепціями, поширеними останнім часом. Соціальний капітал при цьому визначають як такий, що стосується зв'язків між індивідами – соціальних мереж і норм співробітництва й довіри, які виникають між ними. Відтак різницю між двома концепціями вбачають у тому, що соціальний капітал – поняття більш широке й загальне, ніж громадянське суспільство, оскільки охоплює всі типи взаємин між людьми, а не тільки активність демократичного й ліберального гатунку [7, с. 56–57].

Продуктивним видається розгляд громадянського суспільства через призму ринку й лібералізму, застосований дослідниками цього феномена для характеристики людини як творця й фігуранта громадянського суспільства. Із цих позицій приваблює визначення громадянського суспільства Дж.Л. Коена та Е. Арато, які пропонують розуміти під громадянським суспільством сферу соціальної інтеракції між економікою й державою, яка складається насамперед зі сфер найбільш близького спілкування (зокрема, сім'ї, родини), об'єднань (зокрема, добровільних), соціальних рухів і різноманітних форм публічної комунікації. Сучасне громадянське суспільство створюється за допомогою певних форм самоконституювання й самообілізації. Воно інституціоналізується й генералізується за посередництва законів та особливо суб'єктивних прав, стабілізуючих соціальну диференціацію. Самотворення (незалежна діяльність) та інституціоналізація не обов'язково є взаємопов'язаними, вони можуть існувати незалежно одне від одного, однак у довгостроковій перспективі обидва ці процеси складають невід'ємну умову відтворення громадянського суспільства» [8, с. 7].

Однак, беручи за основу зазначений концепт громадянського суспільства, маємо також взяти до уваги, що в такому випадку йдеться (має йтися) про принципово новий тип людини, який сформувався, як вважав А. Сміт, на підґрунті розподілу праці завдяки його регулятору – ринку [9, с. 69–75]. Е. Геллнер запропонував іменувати його «модульна людина».

У зв'язку із цим варто зазначити, що вітчизняні науковці зазвичай досить розпливчасто характеризують членів громадянського суспільства, хоча й вказують на необхідність особливої їх характеристики. Зокрема, звертається увага на певну парадоксальність терміна «громадянське суспільство», зміст якого не відповідає назві: співтовариством громадян є держава як політичний феномен. У сфері ж громадянського суспільства (всупереч назві) діють не громадяни як суб'єкти політично-владних від-

носин і публічного права, а приватні особи зі своїми інтересами, суб'єкти приватного права, учасники громадянсько-правових відносин [10, с. 57]. Ідеться також про появу нового типу особи, існування високих вимог громадянського суспільства щодо якості його громадян, які вирізняють їх поміж людей як таких: «Як певна сукупність відносин між людьми й форм організації їх спільного життя, у яких вони беруть безпосередню участь, добровільно вносячи в них свою ініціативу та свою відповідальність, громадянське суспільство ставить високі вимоги щодо своїх членів, потребуючи високого рівня їхньої духовності, відносин, збагачених любов'ю та повагою й особливо міцної правосвідомості на принципах волі, без чого неможливо не лише самому жити в правовому полі, а й вступати у взаємини з іншими людьми. Правосвідомість же вимагає глибокого та всебічного знання законів, яке високо цінував ще Платон <...> Основу громадянського суспільства становлять правосвідомі вільні громадяни та їх добровільні об'єднання, існування яких регулює не політична влада, а самоуправління, вільне волевиявлення регулюється правом» [10, с. 58–59].

Водночас попри наявність у такій характеристиці низки безумовних істин щодо вимог, яким мають відповідати члени громадянського суспільства, вона не дозволяє встановити, чим же останні відрізняються від пересічної порядної людини з високим рівнем духовності, яка живе, керуючись належними моральними засадами. Тому й здається виправданим використання згаданої вище категорії «модульна людина». Саме ця постать, на думку Е. Геллнера, дозволяє вирішити проблему створення громадянського суспільства, існування якого забезпечує унікальну можливість досягнення індивідуалізації й одночасного створення політичних асоціацій, що врівноважують державу, проте «не покріпачують» своїх членів. Відсутність модульності виключає можливість вибору технології за принципом ефективності. Натомість кожную людську діяльність доводиться розглядати з врахуванням безлічі невлених і вкрай складних відносин, що пов'язують її органічним, неподільним культурним цілим. Романтики захоплюються цією багатогранністю, прагматики її критикують.

Однак у дійсності мають значення лише політичні наслідки модульності. Модульна людина здатна входити в ефективні інститути й асоціації, які не обов'язково мають бути тотальними, оформленими за ритуалом, пов'язаними безліччю зв'язків із рештою елементів соціального цілого, оплутаного цими взаєминами й у результаті знерухомленого. Вона може, не зобов'язуючи себе ритуальними жертвоприношеннями, входити в тимчасові союзи, що мають конкретну мету. Може також покидати ці союзи, якщо вона не згодна з їхньою політикою, і ніхто не буде звинувачувати її в зраді. Ринкове суспільство живе в умовах не лише мінливих цін, а й союзів і думок, які змінюються. Тут немає єдиної, назавжди встановленої ціни й немає єдиного способу розподілу людей на певні категорії: усе це може й мусить змінюватися, і норми моральності цьому не заважають. Суспільна мораль не зводиться тут ні до набору правил і приписів, ні до загально-визнаного кола видів діяльності. Це стосується також знань: переконання

можуть змінюватися, і це не вважається гріхом або відступництвом. І все ж таки ці спеціалізовані, інструментальні, необов'язкові, не освячені жодним верховним авторитетом зв'язки є надійними й ефективними.

Суть громадянського суспільства полягає у формуванні зв'язків, які виявляються ефективними та водночас гнучкими, спеціалізованими, інструментальними. Значну роль тут відіграв перехід від статусних взаємин до договірних: люди почали дотримуватися договору, навіть якщо він жодним чином не співвідноситься з оформленою урочисто позицією в суспільстві або приналежністю до тієї чи іншої громадської групи. Таке суспільство, як і раніше структуроване, – це не якась млява, атомізована інертна маса, навпаки, його структура рухлива й легко піддається раціональному вдосконаленню. Враховуючи це, у пошуках відповіді на питання щодо того, яким чином можуть співіснувати інститути й асоціації, що врівноважують державу, проте разом із тим не зв'язують по руках і ногам своїх членів, маємо визнати, що це стає можливим переважно завдяки модульності людини [11, с. 118–119]. Саме поява модульної людини зробила можливим виникнення громадянського суспільства [11, с. 120].

Водночас здається слушним уточнення, що ринок детермінує появу модульної людини, а сукупність модульних індивідів утворює громадянське суспільство. Звідси постає цікава характеристика співвідношення громадянського суспільства й ринкової системи: перше як певне соціальне відображення ринкової системи «перекодовує» імперативи ринку на формули свободи, а формули свободи – на соціальні імперативи демократії. Хоча в ринковому суспільстві панує значно жорсткіший детермінізм, ніж у натуральному господарстві середньовіччя, проте принципова відмінність ринку полягає в тому, що він дозволяє подолати сваволю – особисту залежність людини від людини. Людські стосунки, суспільні відносини набувають безособового характеру. Напевно, їх можна тлумачити як спотворені, відчужені форми людського буття, форми, у яких речі вивищуються над людьми й урядують ними, проте не можна заперечити, що це врядування має раціонально-виважений характер [12, с. 46].

Громадянське суспільство є не простим віддзеркаленням ринку, а скоріше його «ізоморфним відображенням», оскільки як ринок являє собою систему розподілу праці, так і громадянське суспільство постає системою розподілу (розділення) думок, ідей та об'єднань; як на ринку панують вільні «ринкові» ціни, так і в громадянському суспільстві вільно висловлюються думки, утворюються громадські об'єднання, непадлеглі державі; як ринок живе в умовах мінливих цін, так і в громадянському суспільстві спонтанно народжуються та вмирають ідеї, змінюється громадська думка, видозмінюються об'єднання людей. Так само, як і на ринку, у громадянському суспільстві визначальним важелем узгодження розмаїття попиту та пропозицій, плюралізму поглядів і позицій, приведення їх у системну єдність (рівновагу) є злагода (суспільний договір, консенсус) [12, с. 48].

Тому слушною здається думка, що таїна феномена громадянського суспільства полягає в тому, що саме тут відбувається усвідомлення ринко-

вих детермінантів. Механізми цього усвідомлення можуть бути різноманітними, проте всі вони насамперед формують суспільний менталітет певної поваги громадської системи. Ця система, незалежно від того, сподобається вона тому чи іншому індивідові, тій чи іншій суспільній групі, починає сприйматися масовою свідомістю як об'єктивний порядок речей, як соціальна необхідність, а не тільки як соціальна даність свавільного панування дужчих над слабшими. Таке розуміння у свою чергу формує ментальний імунітет до ідеології безглузлого нещадного бунту. Натомість усвідомлення історичної довершеності такого суспільства викликають відчуття особистої причетності людини до цього суспільства й органічної єдності з ним. Це відчуття власного громадянського статусу в суспільстві.

Оскільки відображення ринкових імперативів у громадянському суспільстві здійснюється всім спектром різноманітних соціальних груп через призму їхніх потреб та інтересів, стає неможливою монолітність суспільної свідомості й одноставність громадської думки. Натомість природним є плюралізм ідей, думок, розмаїття політичних, культурологічних, професійних і конфесійних об'єднань, які покликані виявляти й формувати ці ідеї й думки. Уже не держава нав'язує свої ідеї суспільству, а навпаки, громадянське суспільство висловлює свої вимоги державі. Разом із тим такий плюралізм не є хаосом ідей. Усі ці ідеї відображують вимоги ринкової системи з точки зору інтересів тієї чи іншої групи. Табу накладається лише на політичні програми, які закликають до насильницького руйнування самого суспільного ладу. У такому суспільстві кожна людина отримує можливість вибору ідей, вартостей, варіацій стереотипів мислення в межах ринкової парадигми. Такий чином, громадянське суспільство стає сферою духовної й соціальної свободи. Можна говорити про межі цієї свободи, проте не підлягає сумніву те, що громадянське суспільство створює атмосферу суб'єктивного відчуття наявності свободи в кожного індивіда, відчуття можливості вибору думок, об'єднань, спілок, форм діяльності [12, с. 47–48].

Визначивши таким чином сутність громадянського суспільства як результат злагоди розмаїття інтересів і відносин, що формуються між приватними особами (та створеними ними об'єднаннями), які існують і діють в умовах ринку, можемо виокремити ознаки такого суспільства: 1) виникнення його як результату договору (консенсусу) між приватними особами, які мають відповідати уявленням про «модульну людину»; 2) виникнення й існування його на підґрунті лібералізму; 3) існування його в умовах розвиненого цивілізованого ринку; 4) формула свободи в ньому виражена як соціальні імперативи демократії; 5) основою взаємин між людьми є активність демократичного й ліберального характеру; 6) воно розглядається передусім як феномен поведінковий та інституціональний (на відміну від, скажімо, «соціального капіталу») [7, с. 57]; 7) держава не керує громадянським суспільством, проте зобов'язана забезпечити умови його функціонування й життєдіяльності.

Вітчизняні науковці називають також інші характерні риси громадянського суспільства, хоча зазвичай не згадують прямо цивілізований ринок і

лібералізм [5, с. 10–12]. Існування правової держави не називається як ознака громадянського суспільства, однак вона фактично постає з положень, у яких ідеться про підпорядкованість громадянському суспільству демократичної, правової, соціальної держави [5, с. 12] або про те, що державна влада повинна створювати оптимальні умови для нормального функціонування громадянського суспільства, охороняти його, сприяти подоланню конфліктних ситуацій. Держава, яка слугує громадянському суспільству, є правовою державою. Громадянське суспільство та правова держава – це взаємопов'язані явища, які не можуть існувати окремо [10, с. 63].

Останнє твердження викликає певні сумніви, тому що, по-перше, і в добу Античності, і в часи Відродження громадянське суспільство виникало й функціонувало поза правовою державою (чи незалежно від неї); по-друге, у країнах посткомуністичної Європи згадана «синхронність» фактично є неможливою. Скоріше саме формування громадянського суспільства нерідко стає тим чинником, що зумовлює руйнування авторитарної (неправової) держави й формування натомість держави правової, яка надалі співіснує з громадянським суспільством, забезпечуючи нормальне функціонування останнього.

На цю обставину вітчизняні науковці вже звертали увагу (хоча й недостатньо послідовно дотримуючись цієї позиції). Зокрема, зазначалося, що державі протистоїть громадянське суспільство як альтернатива, контрагент державного врядування з властивим останньому формалізмом, ієрархією й централізованою директивністю. Головна ознака громадянського суспільства вбачається у відмежованості, відокремленості від державної машини як апарату громадського адміністрування. Громадянське суспільство – це межа державної влади, обставина, яка стримує її невпинне прагнення до абсолюту, авторитаризму. Вона є не структурною одиницею, а насамперед способом життя людей у стилі приватності, сферою людської свободи; це життєдіяльність особистостей поза офіційною регламентацією, властива кожній людині частка неказенного, цивільного в її житті. Разом із тим із таких посилянь далі робиться недостатньо обґрунтований, як здається, висновок, що «...певна протилежність ознак і цінностей держави та громадянського суспільства аж ніяк не означає їхньої антагоністичності. Навпаки, вона зумовлює їхню потребу одне в одному. Громадянське суспільство не може існувати поза державою, без громадянського суспільства не може існувати повноцінна правова держава. Їх варто розглядати як органічні складові збалансованої соціальної цілісності, життя людини, нерозривної сфери суспільного буття, що знаходиться в нерозривному зв'язку й опозиції, доповнюючи та стримуючи одна одну» [13, с. 25–26].

Можна погодитися з розумінням громадянського суспільства як цілісної сфери громадянського життя суспільства, що є відносно самостійною від державних інституцій і механізму державної влади. Громадянське суспільство – це унікальна система взаємодії суспільних індивідів, соціальних груп, верств і прошарків, що збалансовує вектори своїх складових, виявляючи рівнодіючу безліч індивідуальних і групових прагнень і сподівань. Не

держава має визначати спільний знаменник суспільних аспірацій, оскільки вона принципово не здатна виконувати ці функції, а може лише імітувати цей процес, а навпаки, громадський лад своїм функціонуванням об'єктивно відтворює суспільні імперативи політичній системі, одночасно зумовлюючи становлення таких державних форм, які були б спроможні адекватно реагувати на об'єктивні інтереси суспільства [12, с. 46].

Утім зазначена концепція також потребує уточнення, пов'язаного з доцільністю відходу від спрощеного бінарного бачення взаємин: громадянське суспільство – держава. Більш обґрунтованою здається трискладова модель, яку обстоюють Дж.Л. Коен та Ї. Арато, відділяючи громадянське суспільство як від держави, так і від економічних структур, що дозволяє громадянському суспільству не лише відігравати опозиційну роль в умовах авторитарних режимів, а й відроджувати свій критичний потенціал в умовах ліберальної демократії [8, с. 7]. У такому разі зникає необхідність жорсткої «прив'язки» концептів «громадянське суспільство» та «держава» («правова держава») одне до одного, а відтак виникає можливість враховувати останню складову як перемінну, що сприяє чи перешкоджає розвитку громадянського суспільства.

При цьому маємо на увазі, що можливість державного впливу на громадянське суспільство більшою мірою виявляється через публічне право й набагато слабше через право приватне. Разом із тим зворотний зв'язок і вплив мають якісно протилежний характер: громадянське суспільство впливає на державу переважно через приватне право та значно меншою мірою через публічні інституції (хоча можна погодитися, що конкретні інститути громадянського суспільства часом «пронизують» структури державної влади [14, с. 44]).

Як здається, зберігають актуальність висловлювання М.М. Агаркова стосовно того, що уявити приватноправовий лад без елементу публічного права не так вже й складно, тоді як суто публічно-правовий лад уявити набагато складніше, оскільки за такої організації суспільних відносин у індивіда немає жодних прав, якими він міг би користуватися на свій розсуд [15, с. 88–91]. У підсумку це приводить до висновку, що для тих, кому свобода здається чимось несуттєвим, для тих, кому потрібно злити всіх людей в єдину масу величезного механізму, приватне право не тільки не являє цінності, а є чимось таким, що треба подолати. Проте для тих, хто вважає, що джерелом творчості життя є вільне виявлення людської особистості, приватне право буде засобом здійснення ідеалів дійсного індивідуалізму [15, с. 105].

Варто згадати визначення громадянського суспільства, запропоноване Б.М. Чичеріним, який вважав, що ним є «...сукупність приватних відносин між особами, керованих цивільних або приватним правом» [16, с. 202]. Таке розуміння сутності громадянського суспільства загалом відображає головну його домінанту, а саме зосередженість на сфері приватних стосунків (інтересів), на тому регуляторі, що впорядковує ці стосунки (інтереси), нарешті, на приматі інтересів приватної особи (хоча менш виразно).

Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що громадянське суспільство та приватне право виступають як кореляти, тобто як поняття, які мають сенс лише у взаємній співвідносності, утворюючи разом кореляцію [17, с. 222].

Щоб визначити характер кореляції, маємо згадати також основи приватного й публічного права (не зупиняючись детально на цьому питанні, що має багату історію вітчизняних досліджень [18, с. 184]).

Отже, публічне право – це правова сфера, яка стосується публічних, державних інтересів. Тому для публічного права характерним є специфічний юридичний порядок «влади-підпорядкування», відповідно до якого особи, що мають владу, можуть однобічно й безпосередньо (без додаткових рішень інших інстанцій) визначати поведінку інших осіб, а вся система владно-примусових інституцій загрозою примусу забезпечує повну й точну реалізацію приписів влади. Звідси постають принципи публічного права: різниця в правовому статусі осіб, ієрархічність становища й різний обсяг владних повноважень у компетентних осіб, наявність власної (відомчої) юрисдикції, певне обмеження можливості вирішення спірних питань судом. Із розвитком демократії ці принципи збагачуються інститутами демократичного порядку (гарантіями для громадян, демократичними процедурами, відповідальністю посадових осіб тощо), сполучаються з усіма іншими підрозділами гуманістичного права, проте це не змінює самої природи публічного права [19, с. 29–30].

З урахуванням викладеного публічне право можна визначити як сукупність правових норм, що складають особливу функціонально-структурну систему, яка з метою урегулювання й захисту суспільних інтересів за допомогою розпоряджень переважно імперативного характеру регламентує відносини за участю держави, а також між суб'єктами, які є фігурантами держави або знаходяться у відносинах влади й підпорядкування.

Натомість приватне право: 1) ґрунтується на визнанні людини (особи) самостійною цінністю: людина визнається не засобом, а метою права; 2) покликане регулювати відносини між приватними особами, забезпечуючи «суверенітет» кожної; 3) ставить на пріоритетне місце приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовираженні й рівності товаровиробників, захисті прав власників (у томі числі від сваволі держави); 4) виходить із можливості вільного волевиявлення приватних суб'єктів під час реалізації їхніх прав; 5) припускає широке використання договірної форми регулювання цивільних відносин; 6) містить норми, які «звернені» до суб'єктивного права й забезпечують його судовий захист; 7) характеризується переважанням диспозитивних норм. Від санкціонування приватних відносин або забезпечення захисту інтересів їх учасників державою характер приватноправового регулювання не змінюється, оскільки в ідеальному варіанті закони держави повинні відповідати приписам і положенням природного права, а в реальному контексті якщо й не відповідають, то повинні прагнути цього (якщо, звісно, ідеться про громадянське суспільство та правову державу).

Розуміючи приватне право як сукупність уявлень, принципів, правил і норм, що визначають статус людини (приватної особи) і забезпечують захист її суб'єктивних прав та інтересів, а громадянське суспільство як систему взаємодії суспільних індивідів, соціальних груп, верств і прошарків, що збалансовує вектори своїх складових, виявляючи рівнодіючу безліч індивідуальних і групових прагнень і сподівань, можна дійти висновку, що ці поняття не можуть існувати одне без одного, оскільки іноді (як, скажімо, Б.М. Чичеріним, про що згадувалося вище) визначаються та характеризуються одне через одного. У деяких випадках формування громадянського суспільства розглядається навіть як одна з тенденцій розвитку приватного права [20, с. 100].

Зазначені концепти не лише не можуть існувати одне без одного, а й не можуть бути достатньо повно охарактеризовані поза їхнім взаємним зв'язком.

Спираючись на такий висновок, ще раз торкнемося вже згадуваної проблеми формування правового середовища громадянського суспільства.

Тут варто зазначити, що в згадуваній на початку цієї статі аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень вживаються вирази то «правове середовище», то «законодавче середовище», яким, схоже, позначається те саме явище [1], що може викликати чимало непорозумінь. Певною мірою такому стану речей сприяє відсутність чіткого визначення, а отже, некоректне використання в правовій теорії та на практиці концепту «правове середовище» (скажімо, у вітчизняній багатотомній «Юридичній енциклопедії» його визначення відсутнє взагалі).

Не зупиняючись на цьому питанні детально, відзначимо лише необхідність розмежування понять «приватне право», «цивільне право», «цивільне законодавство» [21, с. 10–27], які співвідносяться як зміст (перші два) та форма (останнє). У зв'язку із цим варто наголосити на тому, що в кожному випадку в контексті дослідження правового забезпечення буття громадянського суспільства варто чітко розрізняти «правову» й «законодавчу» реальність (складову).

При цьому «правове середовище» (як і «правове забезпечення») громадянського суспільства, на нашу думку, мають зовнішню та внутрішню (або позитивну й ментальну) складові.

Зовнішня складова правового середовища громадянського суспільства – це позитивне право (законодавство). Фактично йдеться про норми публічного права (публічно-правового характеру), які регулюють приватні відносини. Це законодавче середовище, яке має створюватися державою й забезпечуватися її інститутами.

Внутрішня складова правового середовища громадянського суспільства – це норми та правила приватного права, які визначають взаємини членів громадянського суспільства одне з одним і з державою як суб'єктом приватних відносин. Вони визначаються індивідуальною й колективною правосвідомістю, правовою ментальністю учасників внутрішніх відносин

громадянського суспільства та їхніх утворень (громадських рухів, об'єднань тощо).

При цьому переважаючою не може не бути саме внутрішня складова, оскільки вона виступає передумовою й підґрунтям формування громадянського суспільства як системи приватних зв'язків «поза державною» сферою тощо.

Необхідність втручання держави в регулювання цих стосунків (внутрішніх відносин) виникає тому, що внаслідок розмаїття інтересів людей і їхніх груп громадянське суспільство, як зазначав Г.В.Ф. Гегель, нагадує поле битви, де один приватний інтерес постійно суперечить іншому. Оскільки громадянське суспільство не може самостійно впоратися із цими конфліктами, примирити розрізнені інтереси тощо, воно для досягнення цієї мети формує державу шляхом встановлення правових зв'язків і відносин, які створюють керуючі структури, визначають процедуру їх діяльності та співпраці. Відтак державна влада повинна створювати оптимальні умови для функціонування громадянського суспільства, охороняти його, сприяти подоланню конфліктних ситуацій. Держава, яка слугує громадянському суспільству, є правовою державою [10, с. 63].

Висновки. Таким чином, приватне право є елементом громадянського суспільства, органічно властивим йому, що слугує регулятором внутрішніх відносин і засобом забезпечення інтересів його членів стосовно одне одного. Крім того, воно (приватне право) є методологічною основою діяльності правової держави в галузі забезпечення прав людини (членів громадянського суспільства) і створення умов для функціонування громадянського суспільства.

Література

1. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А. Єрмолаєв, Д. Горєлов, О. Корнієвський та ін. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.
2. Гражданское общество и развитие гражданского права : сборник статей к юбилею доктора юридических наук, профессора Н.С. Кузнецовой / отв. ред. Р. Майданик и Е. Кохановская. – К. : ЧАО «Юридическая практика», 2014. – 656 с.
3. Право України. – 2014. – № 4. – С. 9–152.
4. Вибрана бібліографія сучасних монографічних праць з питань громадянського суспільства // Право України. – 2014. – № 4. – С. 152.
5. Колодій А. Громадянське суспільство: ознаки, структурні елементи, співвідношення з державою / А. Колодій // Право України. – 2014. – № 4. – С. 9–16.
6. Требін М. Західна модель громадянського суспільства: концептуальний підхід / М. Требін // Гілея. – 2013. – № 75. – С. 253.
7. Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / М. Ховард ; пер. с англ. И. Кокарева. – М. : Аспект-Пресс, 2009. – 190 с.
8. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Коэн, Э. Арато ; общ. ред. И. Мюрберг. – пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит ; предисл. В. Афанасьева. – пер. с англ. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
10. Біленчук П. Філософія права : [навчальний посібник] / [П. Біленчук, В. Гвоздецький, С. Сливка] ; за ред. П. Біленчука. – К. : Атіка, 1999. – 208 с.
11. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М. : Московская школа политических исследований, 2004. – 240 с.

12. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І. Пасько, Я. Пасько. – Донецьк : ЦГО НАН України, УК «Центр», 1999. – 184 с.
13. Філософія права : [навчальний посібник] / [О. Бандура, С. Бублик, М. Заїнчковський та ін.] ; за заг. ред. М. Костицького, Б. Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
14. Жиро Т. Политология / Т. Жиро. – пер. с польск. – Х. : Изд-во Гуманитарны Центр. 2006. – 428 с.
15. Агарков М. Ценность частного права / М. Агарков // Агарков М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / М. Агарков. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002– . – Т. 1. – С. 88–91.
16. Чичерин Б. Философия права / Б. Чичерин. – СПб. : Наука, 1998. – 656 с.
17. Философский словарь / сост. Г. Шмидт ; изд. под ред. Г. Шишкова ; общ. ред. В. Малинина. – пер. с нем. – изд. 22-е, новое, переработ. – М. : Республика, 2003. – 575 с.
18. Банчук О. Проблема розмежування публічного і приватного права у правовій думці України XIX – початку XX століття : автореф. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / О. Банчук ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2007. – 20 с. ; Банчук О. Публічне і приватне право: історія українських вчень та сучасність / О. Банчук. – К. : Конус-Ю, 2008. – 184 с.
19. Алексеев С. Частное право. Научно-публицистический очерк / С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 158 с.
20. Баринов Н. Частное право и гражданское общество: проблемы соотношения и развития / Н. Баринов // Гражданское общество и развитие гражданского права : сборник статей к юбилею доктора юридических наук, профессора Н.С. Кузнецовой / отв.ред. Р. Майданик и Е. Кохановская. – К. : ЧАО «Юридическая практика», 2014. – С. 100.
21. Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти) : [монографія] / [Є. Харитонов, О. Харитонova, О. Басай та ін.] ; за заг. ред. Є. Харитонova ; Національний університет «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2012. – 339 с.

А н о т а ц і я

Харитонов Є. О. Громадянське суспільство та приватне право: питання кореляції. – Стаття.

У статті досліджено сучасний стан громадянського суспільства в Україні, його взаємодію з органами державної влади й подальші перспективи розвитку. Проведена порівняльна характеристика таких концептів, як «приватне право» та «громадянське суспільство». Стверджується, що громадянське суспільство впливає на правову державу переважно через приватне право та значно меншою мірою через публічні інституції. Також визначено складові правового середовища громадянського суспільства, зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: приватне право, громадянське суспільство, кореляція, правове середовище, концепти.

А н н о т а ц и я

Харитонов Е. О. Гражданское общество и частное право: вопросы корреляции. – Статья.

В статье исследовано современное состояние гражданского общества в Украине, его взаимодействие с органами государственной власти и дальнейшие перспективы развития. Проведена сравнительная характеристика таких концептов, как «частное право» и «гражданское общество». Утверждается, что гражданское общество влияет на правовое государство преимущественно через частное право и в значительно меньшей степени через публичные институты. Также определены составляющие правовой среды гражданского общества, сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: частное право, гражданское общество, корреляция, правовая среда, концепты.

S u m m a r y

Kharitonov E. O. The civil society and private law: the issue of correlation. – Article.

The current state of civil society in Ukraine, its interaction with public authorities and further prospects are examined in this article. The comparative characteristics of such concepts as “private law” and “civil society” are held. It is alleged that the civil society affects the legal state, mainly through the private law and much less through the public institutions. It is also defined the components of “legal environment of civil society” and the conclusions are made.

Key words: private law, civil society, correlation, legal environment concepts.